

Gaziantep'te Trahom ile Mücadele

Fight Against Trachoma in Gaziantep: Review

İnci HOT^a

^aTıp Tarihi ve Etik AD,
İstanbul Üniversitesi
Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, İstanbul

Geliş Tarihi/Received: 18.09.2013
Kabul Tarihi/Accepted: 10.12.2013

*Bu çalışma, VIII. Lokman Hekim
Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Günleri
(22-25 Mayıs 2013, Gaziantep)'nde
poster olarak sunulmuştur.*

Yazışma Adresi/Correspondence:
İnci HOT
İstanbul Üniversitesi
Cerrahpaşa Tıp Fakültesi,
Tıp Tarihi ve Etik AD, İstanbul,
TÜRKİYE/TURKEY
incihot@yahoo.com

ÖZET Trahom hastalığı ülkemizde Birinci Dünya Savaşı'na kadar endemik halde bulunmaktaydı. Ancak savaştan sonra hastalığın yoğun olarak görüldüğü yerlerle komşu olmamız ve artan nüfus hareketleri ile artarak yaygınlaşmıştır. Ülkemizde trahomla mücadele konusu sağlık işlerine çok önem verilen Cumhuriyet döneminde ele alınmıştır. Dikey örgütlenmeye sahip bir program ile 1925 yılında doğu ve güney doğu illerinde hastalıkla mücadele başlamıştır. Hastalığın yoğun olarak görüldüğü yerlerden biri olan Gaziantep'te 1930 yılında Trahom Mücadele Reisliği kurulmuştur. Halka göz taramaları yapılmış ve trahomlu hastalar tespit edilerek tedavileri yapılmıştır. Trahom mücadelesinde hastane, dispanser, tedavi evleri yanında seyyar ekipler de hizmet vermişlerdir. Gaziantep'te 1935 yılında görülen trahomlu oranı %71 iken, 1974 yılında bu oran %1'e kadar düşmüştür. Trahomun kontrol altına alınması ile 1981 yılında Gaziantep, Diyarbakır ve Kilis hastaneleri, 1984 yılından sonra da Trahom Savaş Dispanserleri kapatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Trahom; hastalık salgınları; halk sağlığı

ABSTRACT Until the World War I trachoma was an endemic disease seen only in the southern and south-eastern provinces of Turkey. Because of the migrations due to the war and the geographic nearness to the countries where trachoma was endemic, the disease has become widespread. The fight against trachoma was strictly held by the Republican government. With a vertically organised programme, the struggle against trachoma had been started in eastern provinces in 1925. The presidency of Trachoma Control was established in Gaziantep, the city that was mostly affected by the disease in 1930. Screening of the effected population and treatment of the infected people were done by the stationery units such as hospitals, dispensaries and treatment houses and as well as the mobile ones. In Gaziantep the rate of the trachoma was 71% in 1935 and by the year 1974 this rate was decreased to 1%. Since the disease was got under control, the trachoma hospitals in Gaziantep, Diyarbakır and Kilis were shut down in 1981 and by the year 1984 all the dispensaries for trachoma control were closed.

Key Words: Trachoma; disease outbreaks; public health

Türkiye Klinikleri J Med Ethics 2014;22(1):17-22

İnsanlığın tanıdığı en eski hastalıklardan biri olan trahomun beşiğinin Afrika ve Asya olduğu kabul edilir. Trahom Napolyon ordularının Avrupa'ya dönüşünden sonra birçok yerde salgınlara neden olmuştur.

Doğu ve güney sınırlarımızın hastalığın yoğun olarak görüldüğü ülkeler ile komşu olması ve Akdeniz'deki limanlarımızın hastalığın odağı olan ülkelerle teması hastalığın ülkemize yayılmasını sağlamıştır. Bu coğrafi koşullar yanı sıra, asırlar boyu çeşitli orduların topraklarımızdan geçmesi ve göçler hastalığın yayılmasında rol oynamıştır.^{1,2}

Hastalık ülkemizde özellikle sıcak iklime sahip olan; Suriye, Irak ve İran ile komşu olan Adana, Hatay, Gaziantep, Kahramanmaraş, Adıyaman, Malatya, Şanlıurfa, Mardin, Siirt ve Diyarbakır illerinde görülmüştür. Birinci Dünya Savaşı'na kadar Güney ve Güney Doğu illerinde endemik halde bulunurken nüfus hareketi ile artarak yaygınlaşmıştır.¹⁻³

Ülkemizin çok geniş kısmında Cumhuriyet öncesi dönemde görülen ve körlüklere sebep olan trahom, konjunktiva ve korneanın kronik bir enfeksiyonudur. Trahomun en fazla bulaşıcı olduğu zamanlar erken dönemleridir. Hastalık kişinin direkt teması sonucu, hastanın göz salgısıyla ve kontamine olmuş havlu, mendil gibi eşyalar ile bulaşabilir. Trahomun bulaşmasında karasinekler önemli rol oynar.⁴ Sıcak iklimlerde yaşayan insanlar gözü tahriş eden toz, kum ve toprağa maruz kalırlar, gözlerini ovalamaları sonucu oluşan çizikler trahom mikrobunun yerleşmesine neden olur. Özellikle hijyen şartları iyi olmayan bölgelerde fazla görülür. Trahom hastalığı görüldüğü toplumların yaşam koşulları, ekonomik ve kültürel seviyesi ile yakından ilgilidir. Dünyanın ünlü göz hekimlerinden Fuchs 1800'lü yılların sonunda hastalıkla mücadele için halka su ve sabunu tedarik etmeyi ve bunları kullanmayı öğretmiştir.²

Körlüklerin en çok görüldüğü yerler, 1927 ve 1935 yıllarında yapılan incelemelerin sonuçlarına göre; Gaziantep, Urfa, Mardin, Diyarbakır ve Malatya'nın yer aldığı güney ve güney-doğu illerimizdi. 1927 yılına ait verilere göre, trahomlu bölgelerde körlük oranı on binde 40-50 olup, sadece Gaziantep ilinde bile bu oran on binde 50'den de yüksekti. 1935 yılı verilerine göre bu bölgedeki körlük oranı onbinde 50-100 arasındadır.³

Hastalık üzerinde iklim etkisine bakıldığında 1935 yılı verilerine göre; Adana ve çevresinde 20 metre yüksekteki yerlerde trahomun görülme oranı %31 iken, denizden 950 metre yüksekte ve iklimin kuru olduğu Gaziantep'te görülme oranı %71, Kilis'te ise %86,3'tür. 1935 yılı Mart-Haziran ayları içerisinde Gaziantep'te 3143, Kilis'te 4734 yeni trahomlu polikliniğe müracaat etmiştir.³

Ülkemizde Cumhuriyet öncesi mücadele bir yana, trahom kelimesi bile telaffuz edilmemiştir.

Sağlık ve sosyal yardım işlerine büyük önem veren Cumhuriyet idaresi bu hastalık ile mücadeleye de büyük önem vermiştir. Sıhhat Vekaleti'nin büyük çabası ile yüzbinlerce vatandaş ücretsiz ilaçlanmış, ameliyat edilmiştir.⁵

1930 tarih ve 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'na göre trahomun ihbarı mecburi olup, tedavisi parasızdır.⁶

Trahom ile mücadeleye ilk olarak 1925 yılında dikey örgütlenmeye sahip bir programla başlanmıştır. Türkiye'de trahomun yayılması ile ilgili ilk çalışma Sıhhat Vekaleti'nin emri ile göz hastalıkları uzmanlarının halkı muayenesi ile gerçekleştirilmiştir. Refik Saydam, Hüsametdin Kural ve Asım İsmail Arar tarafından tasarlanan savaş fikri neticesinde, Dr. Vefik Hüsnü Bulat'ın Doğu ve Orta Anadolu'da okul, hapishane, çarşı gibi yerlerde yaptığı incelemeler sonunda hazırladığı rapor Sıhhat Vekaleti'ne sunulmuştur.⁷ II. Milli Türk Tıp Kongresi'nde okunan raporda; hastalığın güney ve güney doğuda yoğunluk gösterdiği, ülkenin diğer yerlerindeki durumun Avrupa ülkelerinden farklı olmadığı görülmüştür. Ülkenin güney ve güney doğu illerinin, trahomun yoğun görüldüğü yerlere sınır olması nedeniyle ve bu bölgede çöl iklimini andıran bir iklim hüküm sürdüğü için hastalık yoğun görülmüştür.³

Trahom hastalığının çok yaygın görüldüğü yerlerde hastalıkla mücadelesine başlanmıştır. Mücadelesinin yapıldığı yerler; Adana, Gaziantep, Malatya, Urfa, Mardin ve Siirt vilayetleri ile buraya bağlı kaza ve köylerdir.⁵ 1925 yılında doğu illerinde başlayan mücadele sahasında 1930 yılına kadar Gaziantep ilinin merkez kazası ile Kilis ve Besni kazalarında onar yataklı birer dispanser ile Gaziantep merkez dispanserine bağlı bir seyyar teşkilat mevcuttu.⁸ Trahom Teşkilatı merkezi Gaziantep olan ve doğrudan Sıhhat Vekaleti'ne bağlı olan bir başkanlığa bağlanmıştır. Bu şekilde trahom mücadele teşkilatının çalışmalarına nezaret ederek, mücadelenin yapılış tarzını ve ihtiyaçları tespit edip Bakanlıkla mücadele teşkilatının yakın temasını sağlamak amaçlanmıştır.⁹

Trahom mücadelesinde büyük emekleri olan Trahom Mücadele Teşkilatını kuran Dr. Nuri

Fehmi Ayberk trahom tarihine ait hatıralarında Vekaletten gönderilen bir telgrafla, Ankara’ya davet edildiği öğrendiğini ifade etmiştir. Ertesi gün Ankara’ya gidip Refik Saydam ile arasında geçen konuşmayı şöyle nakleder: Refik Saydam “Trahom mücadele teşkilatının başına geçeceksin, sana geniş salahiyet ve imkanlar vereceğim, mücadeleyi muntazam, verimli bir hale koyup memleketi bu afetten kısa zamanda kurtarmanı istiyorum, ne dersin?” der. “Emredersiniz efendim” cevabı üzerine Refik Saydam yeleğinin üst cebinden yanında kurşun kalemli bulunan küçücük bir defter çıkarır. “Şimdi sen arzularını söyle. Mücadele reisliğinin ücreti 400 liradır. 500 yapıyorum, daha ne gibi isteklerin varsa söyle” der.⁷ Konu ile ilgili olarak başka bir kaynak da ise Nuri Fehmi Ayberk’in anısı şöyle aktarılmıştır: “Refik Saydam, beni Ankara’ya çağırdı. ‘Nuri, Ayıntap’a (Gaziantep) gidecek ve trahom savaşını yürüteceksin’. Bu konudaki kararsızlığımı görünce ‘Sana 750 lira aylık vereceğim’ dedi.” Refik Saydam’ın Dr. Ayberk’e bu 750 lira maaş teklif ettiği tarihte o dönem milletvekillerinin maaşı 250 lira idi.¹⁰ Nuri Fehmi Ayberk Türkiye Trahom Mücadele Teşkilatının başında görevine başladığı 1934 yılından itibaren dört buçuk yıl bu görevde kalmış ve bu teşkilata günün koşullarına göre bilimsel anlayışına uygun ve verimli yön verme konusunda büyük emek sarfetmiştir.^{8,11}

Trahom mücadelesi için sabit ve seyyar teşkilatlar oluşturulmuştur. Sabit teşkilat içerisinde yer alan hastaneler, şehrin büyüklüğüne ve trahomun yoğunluğuna göre 10-20 yataklı oluşturulmuştur. Laboratuvarlar dahil modern her türlü tıbbi malzeme ve alet ile donatılmıştır. Hastane ve dispanserlerin her birinde ihtiyaca göre bir veya iki göz mütehassısı, birer hemşire, birer kâtip, 2-3 sıhhat memuru ve kafi miktarda hasta bakıcı ve hademe çalışmıştır (Resim 1).

Körler memleketi denilen Adıyaman’da ve Malatya’da 1925 yılında trahom hastanesi ve dispanseri açılmıştır.³ 1930 yılında Adana, Gaziantep, Kilis ve Besni’de trahom savaş hastaneleri açılmıştır ve 1950 yılında hastanelerin sayıları 16’ya ulaşmıştır.

Hastalıkla mücadelede gereken muayene ve tedavileri yapmak üzere Gaziantep’te trahom has-

tanesi yanında dispanser ve köy tedavi evleri de açılmıştır. İlde 1945 yılında 20 yataklı bir trahom hastanesi, iki trahom dispanserine ilaveten bazı ilçelerde; dispanserler, trahomlu köylerinde de 6 köy tedavi evi hizmet vermiştir (Resim 2).

Gaziantep Trahom Savaş Teşkilatı; 1944 yılında 12947 göz hastasına bakmış ve bunlardan 5330 kişiyi trahomlu tespit etmiştir. 1945 yılında 16998 hasta tedaviye devam etmiş ve 717596 hasta ilaçlanmıştır. 3829 aile ziyaretçi hemşireler tarafından gezilmiştir. 327 hasta hastanede yatırılarak tedavi görmüş, 1247 göz ameliyatı yapılmıştır.

Nizip’te 1945 yılında on yataklı bir trahom hastanesi ve aynı binanın alt katında dispanser hizmet vermiştir. %95 oranında trahom bulunan bu bölgede her gün tedavi ve ilaçlanmak için teşkilata bin kişi başvurmuştur.¹²

Kilis’teki Trahom Mücadele Teşkilatı; 1928 yılından itibaren halka hizmet etme çabası içine girmiştir. Kilis’te trahom hastanesi, merkezindeki üç trahom dispanseri, iki bucak merkezindeki birer adet göz tedavi evi, çeşitli köylerdeki 13 köy tedavi evi hastalara hizmet vermiştir.*

Sabit teşkilat halkı senede bir kere muayene ederek trahomluları tespit etmiştir. Ameliyata ge-

RESİM 1: Gaziantep Trahom Hastanesi’nden Bir Kısım (N. Ayberk. Türkiye’de Trahom Mücadelesi).

RESİM 2: Gaziantep Trahom Hastanesi Laboratuvarı (N. Ayberk, Türkiye’de Trahom Mücadelesi).

reksinimi olan kişiler hastaneye yatırılarak tedavileri yapılmıştır. Şehir ve kasabalardaki okulları, hapishane, fabrika ve garnizon gibi yerleri trahom açısından kontrol altında tutmuştur.³

Mücadelede çocukların bulunduğu okullara önem verilmiştir. Okullardaki trahom savaşı ilk olarak 1919 yılında İstanbul darüleytamlarından ayrılan 700 öğrencinin tecrit edilmesi ve tedavisi ile başlanmıştır. Mücadele bölgesindeki tüm okullarda yılda iki kez uzman hekimler tarafından muayene yapılarak trahomlular tespit edilmiştir. Bunlar ya trahomlular için ayrılmış okullara sevk edilmiş ya da bu çeşit okul olmayan yerlerde ayrı sınıf ve sıralarda oturtulmuştur. Trahomlu öğrenciler hastane ve dispenserde tedavi edilmiştir.⁴

1933-1934 yıllarında Adana’da 7, Gaziantep’te 6, Kilis’te 4, Besni’de 1, Adıyaman’da 1, Malatya’da 1, Maraş’ta 1, Urfa’da 3, Siverek’te 1 olmak üzere toplam 25 trahomlu okulu bulunmaktaydı.¹³ Bu okullara her gün bir sağlık memuru gönderilmiş ve hasta öğrencilerin tedavileri takip edilmiştir.¹⁴

İlkokulda 1935 verilerine göre trahomlu görülme oranı Gaziantep’te %42, Kilis’te %61, ortaokul ve liselerde Gaziantep’te %40, Kilis’te %61’di. Gaziantep’te hastalıkla mücadele yıllarında tamamen trahomluların eğitim gördüğü okulların

yanında sadece trahomlu öğrenciler için sınıf ve sıraların ayrıldığı yarı trahomlu okullar da vardı.³ Kilis’te 1963-1964 ders yılında 44 köy okulunda muayene edilen 3157 öğrenciden 1025’inin trahomlu olduğu tespit edilmiştir. Yapılan tedavi sonunda 478 kişi sağlığına kavuşmuştur.¹⁴

Okullardaki mücadelede verimi artırmak için ilkokul öğretmenlerine trahom kursu verilerek memur sayısının yetersizliğinde doktor nezaretinde okullardaki tedavilerde yer almışlardır. Ayrıca kursa katılan öğretmenler trahomun tehlikelerini ve korunma çarelerini genç kuşağa anlatmışlar ve aileleri de korunma tedbirleri konusunda bilgilendirmişlerdir.³

Seyyar teşkilat ise şehir ve kasabalara bağlı köylerde hizmet vermekteydi. Seyyar teşkilat içerisindeki her ekip trahom reisliğinde üç ay trahom kursu gören bir seyyar tabip ile dörder sıhhat memurundan oluşmaktaydı. Bu ekiplerin her biri 40-60 köye hizmet vermekteydi. Bütün seyyar ekiplerin faaliyette bulunduğu köylerin sayısı 400 kadardı. Tedaviye ihtiyacı olanlara ilaçlar verilirken, ameliyat veya başka müdahaleye ihtiyaç duyanlar merkezdeki hastanelere sevk edilmekteydi.³ 1932 yılında eski teşkilata ilave olarak Gaziantep Kilis, Malatya, Urfa, Besni ve Siverek’te birer seyyar teşkilat ilave edilerek mücadele alanı genişletilmiştir.⁸ Seyyar ekiplerin faaliyetini artırmak için çadırlar da kullanılmıştır.⁵ Önceleri köyleri hayvan üzerinde gezen seyyar ekipler 1935 yılından sonra otomobil ile gezmeye başlamıştır. Trahom mücadelesinin hasta tedavisinden sonra en büyük hedef profilaktik tedbirleri almaktı (Resim 3).³

Ülkemizde 1925 yılından itibaren başlayan trahom mücadelesi uzun yıllardır sürse ve başarılı olsa da eradikasyon safhasına ulaşamamıştır. Bunu dikkate alan Sıhhat Vekaleti yeni ve modern mücadele metodlarından yararlanmak için 1957 yılında Dünya Sağlık Örgütü ile anlaşarak ortak bir faaliyete geçmiştir. Uygulanacak bu plana göre trahom mücadelesi için bir pilot proje sahası kurulmuştur. Bununla birlikte Gaziantep’te projenin faaliyetlerinin değerlendirilmesini sağlayacak bir Trahom Araştırma Enstitüsü kurularak faaliyete geçirilmiştir. 1957-

* Cumhuriyet. (<http://www.cumhuriyetarsivi.com/katalog/192/sayfa/1964/9/6/2.xhtml>) (from the on-line archives of the daily newspaper Cumhuriyet)

RESİM 3: Seyyah Mücadelede Kullanılan Ambulans (N. Ayberk. Türkiye’de Trahom Mücadelesi).

1958 faaliyetleri için projeye sadece Gaziantep ve Adana dahil edilmiştir. Bu dönemde personelin yeni duruma uyum sağlaması amaçlanmış ve okul faaliyetleri, epidemiyolojik araştırmalar ile tedavi tecrübelerini kapsamıştır. Tecrübe özelliğini taşıyan bu ilk yıl sonuçları cesaret verici olmuştur.¹⁴

1958 yılı verilerine göre önceleri 3 milyon olduğu tahmin edilen trahomlu sayısı 1,5 milyona, 1966 yılında da 1 milyona inmiştir. Aynı yıl Kilis merkezde %25 oranında trahomlu varken, 1964 yılında bu oran %16’ya, 1968’de %5’e inmiştir.¹² 1959 yılındaki köy taramalarında trahomlu oranı %75, 1960’da %71 iken, 1964 yılında yapılan taramalarda trahomlu oranının %20 olduğu görülmüştür.

Gaziantep’te 1966 yılında; 50 yataklı hastane 2 dispanser, 89 trahom evi, Kilis’te 30 yataklı hastane, 1 dispanser hizmet vermiştir. Önceleri trahomlu hastaların tedavi olmak için beklemek

** Cumhuriyet Senatosu Tutanakları. 6.2.1968 B:29 O:2 (http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/CS_/t07/c045/b029/cs_070450290765.pdf Erişim Tarihi: 10 Mayıs 2013) (from the on-line archives of The Grand National Assembly of Turkey).

zorunda oldukları dispanserler, 1960’lı yıllarda az sayıdaki yaşlı trahomlular ile konjunktivitli çocukların tedavi edildiği yerlere dönüşmüştür.¹⁵

Ülke genelinde 1974 yılında görülen trahomlu oranı %0,6 civarındadır. Gaziantep’te aynı yıl görülen trahomlu oranı %1’e düşmüştür.” Trahomun kontrol altına alınması ile 1981 yılında Gaziantep, Diyarbakır ve Kilis hastaneleri, 1984 yılından sonra da Trahom Savaş Dispanserleri kapatılmıştır.

En son trahom savaş memuru kursu (3 ay süreli) 1973 yılında açılmıştır.” Trahom teşkilatı 1980’li yıllarda 19 ilde sağlık müdürlükleri bulaşıcı hastalıklar şubesine bağlı olarak trahomluları izlemekte, tedavi edip bakanlığa iletmekte idi. 1982 yılında bağımsız şube müdürlükleri kaldırılmış ve Temel Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü’nde Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklar Daire Başkanlığına bağlı bir Şube Müdürlüğü’ne dönüştürülmüştür. 1997 yılında uygulamaya konulan yeni “Trahom Kontrol Programı” birinci basamak sağlık kuruluşlarında yürütülmektedir.”

Sinsi bir hastalık olması nedeniyle başlangıç evresinde tespit edilemeyen trahom, hastalıkla mücadelede çevre temizliğine önem verilmesi, halkın eğitilmesi, planlı bir çalışma düzeni ve antibiyotikli ilaçların kullanılması ile başarıya ulaşılmıştır.

** Cumhuriyet Senatosu Tutanakları. 6.2.1968 B:29 O:2 (http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/CS_/t07/c045/b029/cs_070450290765.pdf Erişim Tarihi: 10 Mayıs 2013) (from the on-line archives of The Grand National Assembly of Turkey).

*** TBMM Meclisi 24.5.1974 B:84 O:2. http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d04/c004/b084/mm_040040840834.pdf Erişim Tarihi: 10 Mayıs 2013) (from the on-line archives of The Grand National Assembly of Turkey).

**** www.istanbul saglik.gov.tr

KAYNAKLAR

1. Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl (Fifty Years in Health Services). Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı; 1973. p.129-30.
2. Ayberk NF. [Trachoma problem in Turkey and the war against it]. Göz Kliniği 1948;6(2):19-25.
3. Eren S. [Blindness and causes of blindness in Turkey]. Sağlık Dergisi 1949;7(3):129-33.
4. Çetin ET. [Infectious diseases]. İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi 1987: 95.
5. Ayberk N. [The fight against trachoma in Turkey]. İstanbul: 1936. p.2-10.
6. Ayberk N. [Trachoma control manual]. İstanbul: 1937. p.60-4.
7. Ercan M. [The war against trachoma in Turkey]. Sağlık Dergisi 1961;35(9-10):25-6.
8. Ayberk NF. [My memories on the history of trachoma control in Turkey]. İstanbul Göz Kliniği Bülteni 1961;19(10):127-34.

9. [10 years work of the ministry of health and social assistance] Sıhhiye Mecmuası Fevkalade Nüshası 29 Birinci Teşrin; 1933. p.31-3.
10. Keskinbora K. [An Overview on The History of Trachoma Control During Atatürk’s Period]. Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920-1938) Bildiriler. Bornova-İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi; 2009. p.413-22.
11. Sunay R. [Dr. Ayberk and Turkey’s war against trachoma]. İstanbul Göz Kliniği Bülteni 1961;19(8):97.
12. Gördüren S. [Some investigations over the trachoma endemic area on the occasion of the fifth university week of Ankara]. Sağlık Dergisi 1946;(122-123): 701-7.
13. Bilgen İ. [The war against trachoma in the schools of Adana]. Sağlık Dergisi 1950;24(9): 523-32.
14. Tosunoğlu K, Ercan M. [The new trachoma control operation in our country and the results of the intermittent treatment]. Sağlık Dergisi 1960;34(11-12):481-91.
15. Işık M. [Trachoma in Turkey and the fight against it]. Sağlık Dergisi 1966;1-2:66-87.